

**KASHMIR SERIES OF TEXTS
AND STUDIES.**

No. XIII.

THE
SHATH TRIMSHAT TATTVA SANDOHA

WITH COMMENTARY

BY

RĀJĀNAKA ĀNANDA.

EDITED WITH NOTES

BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PAṆḌIT MUKUNDA RĀMA SHĀSTRĪ,
OFFICER-IN-CHARGE RESEARCH DEPARTMENT,
JAMMU AND KASHMIR STATE,
SRINAGAR.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT
OF HIS HIGHNESS LIEUT.-GENERAL MAHĀRĀJA
SIR PRATĀP SINGH SĀHIB BAHĀDUR,
G. C. S. I., G. C. I. E.,
MAHĀRĀJA OF JAMMU AND KASHMIR STATE.

BOMBAY :

PRINTED AT THE "TATVA-VIVECHAKA" PRESS,
1918.

(All rights reserved.)

श्रीमच्छ्रीकण्ठनाथप्रभृतिगुरुवरादिष्टसन्नीतिमार्गो
 लब्ध्वा यत्रैव सम्यक्पटिमनि घटनामीश्वराद्वैतवादः ।
 कश्मीरेभ्यः प्रसृत्य प्रकटपरिमलो रञ्जयन्सर्वदेश्यान्
 देशेऽप्यस्मिन्नदृष्टो शुश्रूणविसरवत्स्तान्मुदे सज्जनानाम् ॥ १ ॥

तरत तरसा संसाराब्धि विधत्त परे पदे
 पदमधिचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिर्भरे ।
 विमृशत शिवादिष्टाद्वैतावबोधसुधारसं
 प्रसभविलसत्सद्युक्तयान्तःसमुत्प्लवदायिनम् ॥ २ ॥

ॐ

काश्मीर-संस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १३

—(७)—

षट्त्रिंशत्तत्त्वसंदोहः

श्रीमद्राजानकानन्दविरचितविवरणोपेतः

श्रीभारतधर्ममार्तण्ड-काश्मीरमहाराज-

श्रीप्रतापसिंहवर-प्रतिष्ठापिते

प्रज्ञविद्याप्रकाश-(रिसर्च) कार्यालये

तदध्यक्ष-महामहोपाध्याय-पण्डित-मुकुन्दराम-शास्त्रिणा

उद्दिष्टकार्यालयस्थेतरपण्डितसहायेन

संगृह्य, संशोधन-पर्यायाङ्कन-विचरणादिसंस्करणोत्तरं

पाश्चात्यविद्वत्परिषत्संमताधुनिकमुगमशुद्धरीत्युपन्यासादिसंस्कारैः परिष्कृत्य

मुद्रयत्वां

तत्त्वविवेचकाख्य-मुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्राकाश्यमुपनीतः

संवत् १९७५

ख्रिस्ताब्दः १९१८

काश्मीर-श्रीनगर

(अस्य ग्रन्थस्य सर्वे प्रकाशन-मुद्रापणाधिकाराः प्रोक्तमहाराजवर्यैः
स्वायत्तीकृताः सन्ति)

Printed by
Bhiwaji Hari Shinde at the "Tatva-Vivechaka" Press,
Nos. 1, 2, 3, Khetwadi Back Road, Bombay;
and Published by
the Research Department, Srinagar, Kashmir.

ओं नमोऽद्वैतसंविद्वपुषे क्षित्वादितरवात्मने शंकराय ।

अथ

षट्त्रिंशत्तत्त्वसंदोहः

श्रीमद्राजानकानन्दविरचितविवरणोपेतः

यदयमनुत्तरमूर्ति-

निजेच्छयाखिलमिदं जगत्स्रष्टुम् ।

पस्पन्दे स स्पन्दः

प्रथमः शिवतत्त्वमुच्यते तज्ज्ञैः ॥१॥

इह हि स्वतन्त्रशिवाद्द्वयदर्शने परमेश्वरः स्वतन्त्रश्रिद्धनसं-
विस्वभावः स्वया स्वातन्त्र्याख्यया शक्त्या सततं शिवा-
दिधरण्यन्ततत्तद्भुवनभूततत्त्वात्मना क्रीडनादिशीलत्वात् कृ-
त्यपञ्चकविधायी, वस्तुतः क्रमराहित्येऽपि विश्वसृष्टौ आभा-
सनमात्रसारेण पारमार्थिककार्यकारणभावेन क्रममपि उद्भाव-
यन्, अनाख्यत्वेऽपि स्वेच्छयैव स्वात्मभिन्नौ तत्तच्छिर्वा-
दितत्त्वाभिख्याम् अवभासयति । तथात्वेऽपि षट्त्रिंशत्तत्त्व-

२

षट्शतस्वसंदोहः

मयकुलस्वरूपपरामर्शनात् आखण्ड्येन विश्वभरितां स्वचम-
त्कारविमर्शसाराम् अनुत्तरानन्दघनावस्थां नोज्झति, इति
वास्तवाशयावबोधनाय कश्चिन्महामाहेश्वरः परमेशशक्तिपा-
तानुगृहीतः तत्त्वक्रमप्रक्रियाम् आर्याभिरेकविंशत्या समुप-
निबबन्ध, - यदयमित्यादिना ।

अनुत्तरमूर्तेर्भगवतः परमेश्वरस्य प्रकाशघनस्वात्मैकात्म्येन
अवस्थितं विश्वं सिमृक्षोः दर्पणनगरवत् स्वेच्छयैव स्वात्मनि
आद्या प्रोन्मिमीलयिषावस्था शिवतत्त्वव्यपदेश्या, पञ्चशक्ति-
निर्भरत्वात् स्वातन्त्र्यात् चिदादिप्राधान्येन क्रमशः शुद्धा-
ध्वनि तत्त्वसृष्ट्यवभासनम्, मायाविद्यादेः संवित्प्रकाशघन-
परमशिवात् व्यतिरेकानतिरेकविकल्पैरुपहतत्वात् स्वातन्त्र्य-
मेव केवलं विश्वोत्पत्तिसंहरणादौ मूर्धाभिषिक्तं - तत्तदनन्त-
शक्तिनिचयानां क्रोडीकारित्वात्, वक्ष्यमाणेऽपि तत्तद्रूपोप-
ग्रहणे स्वातन्त्र्यामुक्तत्वान्न प्राच्यस्वभावापायः ॥ ? ॥

इच्छा सैव स्वच्छा

संततसमवायिनी सती शक्तिः ।

सचराचरस्य जगतो

बीजं निखिलस्य निजनिलीनस्य ॥२॥

श्रीमद्राजानकानन्दविरचितविवरणोपेतः

३

तस्य स्वाभिन्ना स्वतन्त्रेच्छाशक्तिरेव उद्भविष्यतो विश्वस्य स्वान्तर्निर्लीनत्वात् बीजभूता शक्तितत्त्वतां याति, शक्तेः शक्तिमद्धर्मत्वेऽपि न अन्यदर्शनाभिमतवत् तस्मात् व्यतिरेकः, नैष्कर्म्येण अत्र इच्छायाः स्वच्छत्वात् हृदय-विमर्श-सारोर्मि-प्रभृतिभिः संज्ञाभिः तत्तद्दर्शनेषु अभिधानम् । परमेश्वर एव हि स्वैश्वर्योच्छलत्तया पूर्णाहन्ताचमत्कारतारतम्येन शक्तिद-शामधिशेते, इत्यत्र आनन्दशक्तिप्राधान्यम् ॥ २ ॥

स्वेच्छाशक्त्युद्गीर्णं

जगदात्मतया समाच्छाद्य ।

निवसन्स एव निखिला-

नुग्रहनिरतः सदाशिवोऽभिहितः ॥३॥

तस्यैव परमेश्वरस्य स्वस्वातन्त्र्योद्भासितस्य विश्वस्य वि-शुद्धसंविन्मात्राधिकरण्येन स्वात्मन्येव समुल्लासनात् सदि-त्याख्यानात् सदाशिवतत्त्वावस्था, तत्र प्रोन्मीलितमात्रचि-त्रकल्पतया इदमंशस्य अस्फुटत्वात् इच्छाप्राधान्यम्, अतः स भाविनः समस्तभावराशेः सम्यक् बहिरवविभासयिषा-लक्षणक्रीडारसिकत्वात् अनुग्रहनिरतस्तद्भूमिकां गृह्णाति इ-त्यतो निवसन्नित्युक्तम् ॥ ३ ॥

विश्वं पश्चात्पश्यन्-

इदन्तया निखिलमीश्वरो जातः ।

सा भवति शुद्धविद्या

येदन्ताहन्तयोरभेदमतिः ॥ ४ ॥

एवं क्रमावभासनात् विश्वस्य शुद्धसंविन्मात्राधिकरण एव स्फुटतया परामृश्यमानस्य अहमंशेऽभिपेचनात् स एव परमेश्वरः ईश्वरतत्त्वदशामधिश्रयति, अत्र वेद्यजातस्य स्फुटावभासनात् ज्ञानशक्त्युद्रेकः । आन्तरदशाया उद्विक्तत्वात् सदाशिवावस्था, बहिर्भावपरतोद्रेकात् तु ईश्वरावस्था इत्यनयोर्विशेषः । प्ररूढभेदस्य इदन्तांशस्य समधृततुलापुटन्यायेन अहमंशस्फुरणायां शुद्धविद्यातत्त्वम् । अत्र विश्वस्य स्फुटतरं परामर्शनात् क्रियाशक्तिः प्रधाना । इयति च शुद्धस्वातन्त्र्यमेव तत्तद्वैचित्र्येण प्रस्फुरति, इति शुद्धोऽध्वा ॥ ४ ॥

माया विभेदबुद्धि-

निजांशजातेषु निखिलजीवेषु ।

नित्यं तस्य निरङ्कुश-

विभवं वेलेव वारिधे रुन्धे ॥ ५ ॥

श्रीमद्राजानकानन्दविरचितविवरणोपेतः

५

अशुद्धे पुनरध्वनि परमेश्वर एव स्वात्मप्रच्छादनक्रीडया
अग्रोरभट्टागकभूमिं मन्त्रमहेश्वररूपां गृहीत्वा दुर्घटसंपादनसा-
मर्थेन मायाशक्त्या स्वतोऽन्योन्यतश्च भिन्नम् अणूनां भोग-
सिद्धये कलादिक्षित्यन्तं जडाजडवर्गं क्रमतोऽक्रमतोऽपि अव-
भासयति, तत्र भिन्नभिन्नप्रथात्मकपायीयमलेन स्वाङ्गकल्पे-
ष्वपि जडवेद्यवर्गेषु विभिन्नतया बुद्धिरेव मायाख्यं तत्त्वं,
येन तस्य निरर्गलं स्वातन्त्र्यं प्रतिहन्यते, वेलयेव अब्धितर-
ङ्गाणां वैभवम् ॥ ५ ॥

स तथा परिमितमूर्तिः

संकुचितसमस्तशक्तिरेष पुमान् ।

रविरिव संध्यारक्तः

संहृतशक्तिः स्वभासनेऽप्यपटुः ॥६॥

अविकार्यस्यापि तस्य चिदात्मनः स्वशक्तीनां संकोचन-
पुरःसरं शक्तिदारिद्र्यमापन्नस्य अण्वपरपर्याया पुरुषसंज्ञा,
संहृतशक्तित्वेन परिमितात्मा स स्वात्मैश्वर्यमपि प्रत्यभिज्ञातु-
मपटुः संचरति विचित्रयोनिषु । यदा पुनः शक्तिपाततार-
तम्यात् विद्याभिज्ञापितैश्वर्यः स्वाङ्गकल्पमेव विश्वं प्रत्यभि-
जानीयात् तदा जीवच्छिन्नभावं प्रत्यापद्यते ॥ ६ ॥

६

षट्त्रिंशत्सत्त्वसंदोहः

संपूर्णकर्तृताद्या

बह्व्यः सन्त्यस्य शक्तयस्तस्य ।

संकोचात्संकुचिताः

कलादिरूपेण रूढयन्त्येवम् ॥ ७ ॥

शक्त्यन्तरक्रोडीकारिण्या स्वातन्त्र्यशक्त्यावियुक्तत्वादेव परमेश्वरस्य बहुशक्तित्वं, संकोचग्रहणादेव सर्वास्तच्छक्तयः संकुचितीभूय कलादितत्त्वपञ्चकेन प्ररोहमुपगच्छन्ति । ता यथा—सर्वकर्तृता सर्वज्ञता वृत्तिः नित्यता स्वातन्त्र्यमिति, एतत्पञ्चकं शुद्धाशुद्धभेदेन द्विधा, -परमेशविषयतया शुद्धं, संसारविषयतया तु अशुद्धम् ॥ ७ ॥

तत्सर्वकर्तृता सा

संकुचिता कतिपयार्थमात्रपरा ।

किञ्चित्कर्तारममुं

कलयन्ती कीर्त्यते कला नाम ॥८॥

गोपितस्वरूपत्वाभिरुद्धशक्तेः परमेश्वरस्य सर्वकर्तृता-
शक्तिः प्राणादिपरिमितप्रमातृभावे किञ्चित्कर्तृतोद्गलनात्मना

श्रीमद्राजानकानन्दविरचितविवरणोपेतः

७

कलनेन अधःप्रक्षेपात् कलातत्त्वात्मतां याति, यद्वशात् किंचिदेव कर्तुमुत्सहतेऽणुः न सर्वत्र कर्तृत्वमिति ॥ ८ ॥

सर्वज्ञतास्य शक्तिः

परिमिततनुरल्पवेद्यमात्रपरा ।

ज्ञानमुत्पादयन्ती

विद्येति निगद्यते बुधैराद्यैः ॥ ९ ॥

एवं तस्यैव सर्वज्ञताशक्तिः संकोचं गृहीतवती किंचिज्ज्ञेयमात्रपरत्वेन ज्ञानोत्पादनात् विद्यातत्त्वं, विद्ययैव बुद्धिदर्पणे प्रतिफलिता भावा विविच्यन्ते - गुणसंकीर्णतया तस्या विवेक्तुमक्षमत्वात्, तस्मात् विद्ययैव अर्थविवेकः ॥ ९ ॥

नित्यपरिपूर्णवृप्तिः

शक्तिस्तस्यैव परिमिता तु सती ।

भोगेषु रञ्जयन्ती

सततममुं रागतत्त्वतां याता ॥ १० ॥

परमेश्वरस्य नित्यपरिपूर्णवृप्तिर्नाम शक्तिः पारिमित्यं याता यत्र कचन उपादेयाद्यभिमतं 'किंचिन्मे भूयात्' इति

<

षट्त्रिंशत्तत्त्वसंदोहः

सामान्येनाभिष्वङ्गमात्रादापद्यते रागतत्त्वम् । विशेषाभिष्व-
ङ्गस्तु अस्यैव पल्लवितप्राय इति एतदेव कलाविद्ययोः प्रागु-
क्तयोः किञ्चिद्भागो निमित्तम् ॥ १० ॥

सा नित्यतास्य शक्ति-

निष्कृष्य निधनोदयप्रदानेन ।

नियतपरिच्छेदकरी

कृप्ता स्यात्कालतत्त्वरूपेण ॥ ११ ॥

अकालकलितस्य चिदात्मनो नित्यत्वाख्या शक्तिः न्य-
ग्भावमाश्रित्य कार्यारूपितकर्तृत्वकलनया अणुं तुल्यादिक्र-
माभासनात्मना कालेन संयोज्य कालतत्त्वव्यपदेश्या क-
ल्पते, येन अयमणुः भूतादिक्रियाक्रमकलितः कालवशता-
मापद्यते ॥ ११ ॥

यास्य स्वतन्त्रताख्या

शक्तिः संकोचशालिनी सैव ।

कृत्याकृत्येष्ववशं

नियतममुं नियमयन्त्यभून्नियतिः ॥ १२ ॥

श्रीमद्राजानकानन्दधिरचितविषरणोपेतः

९

स्वातन्त्र्यमेव अस्य परप्रमातुः संकुचत् नियतितत्त्वतामा-
भासयति, यतः कार्याकार्येषु नियमाधानात् विशिष्टे कार्ये
विशिष्टं कारणमेव आदध्यान्नानियतमिति । एतेन कलादिना
कञ्चुकेन आवृतोऽयं शक्तिदारिद्र्यमनुभूय कलादिमुखेनैव
स्वयंभवात् प्रतिवितीर्णकिंचिदंशः पशुरित्युच्यते ॥ १२ ॥

इच्छादित्रिसमष्टिः

शक्तिः शान्तास्य संकुचद्रूपा ।

संकलितेच्छाद्यात्मक-

सत्त्वादिकसाम्यरूपिणी तु सती ॥१३॥

बुद्ध्यादिसामरस्य-

स्वरूपचित्तात्मिका मता प्रकृतिः ।

इच्छास्य रजोरूपा-

हंक्रतिरासीदहंप्रतीतिकरी ॥ १४ ॥

अस्य शान्ताख्या शक्तिरक्षुब्धत्वात् इच्छादीनां शक्तीनां
गर्भीकरणात् समष्टिरूपा, पारिमित्यग्रहणाच्च गुणानामवि-
भागावस्था प्रकृतितत्त्वम् । गुणानामिच्छादिशक्तित्रिकेन अ-

१०

पद्विंशत्तत्त्वसंदोहः

न्वारब्धत्वात् त्रित्वं - यत्प्रक्षोभात् प्राकृतिकसर्गस्य प्रसरः ।
 तत्र चित्तात्मके बुद्धयहंकृन्मनांसि साम्यावस्थामधिश्यन्ति ।
 अत्र तत्त्वक्रमप्रसरे शिवादिसकलान्तेषु प्रमातृवर्गेषु ज्ञानक्रि-
 याशक्ती एव मुख्यमुपकरणं, ते एव संकुचद्रूपे ईश्वर-शुद्धविद्ये,
 संकुचिते विद्याकले, अत्यन्तं संकुचिते बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि,
 क्रियायाः संकोचसीम्नि भूतसूक्ष्मादि इति विज्ञेयम् । अणोः
 रजःपरिणामिणी इच्छाशक्तिः अहमित्यभिमानलक्षणा अहं-
 कृतिः ॥ १३-१४ ॥

ज्ञानापि सत्त्वरूपा

निर्णयबोधस्य कारणं बुद्धिः ।

तस्य क्रिया तमोमय-

मूर्तिर्मन उच्यते विकल्पकरी ॥१५॥

सत्त्वपरिणामिनी ज्ञानशक्तिरेव अर्थाध्यवसायलक्षणा
 बुद्धिः । तमःपरिणामिनी क्रियाशक्तिः । विकल्पकरणलक्षणं
 मनस्तत्त्वमुच्यते ॥ १५ ॥

वामादिपञ्चभेदः

स एव संकुचितविग्रहो देवः ।

श्रीमद्राजानकानन्दविरचितविवरणोपेतः

११

ज्ञानक्रियोपराग-

प्राधान्याद्विविधविषयरूपोऽभूत् ॥१६॥

स एव क्रीडादिसतत्त्वो वामदेवादिपञ्चमूर्तित्वात् संकु-
चितो भूत्वा ज्ञानशक्त्युपरजनप्रधानतया ज्ञानेन्द्रियतद्विषय-
शरीरतां, क्रियाशक्त्युपाधिप्राधान्यात् कर्मेन्द्रियव्यापारवत्त्वं
च उपादत्ते । शक्तिपञ्चकोपादानात् करणानां पञ्चधात्वं
बोध्यम् ॥ १६ ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शन-

जिह्वा-घ्राणानि बोधकरणानि ।

शब्द-स्पर्शौ रूपं

रस-गन्धौ चेति भूतसूक्ष्माणि ॥ १७ ॥

श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि, शब्दादीनि तन्मात्राणि ॥१७

अयमेवातिनिकृष्टो

जातो भूतात्मनापि भूतेशः ।

१२

षट्त्रिंशत्तत्त्वसंदोहः

गगनमनिलश्च तेजः

सलिलं भूमिश्च पञ्चभूतानि ॥१८॥

अत्यन्तसंकोचग्रहणात् अचिद्रूपतामवभास्य आकाशादीनि पञ्चभूतानि ॥ १८ ॥

श्रोत्रादिकरणवेद्याः

शब्दाद्यास्तानि वेदकान्येषाम् ।

वचनकरी वागासीत्

पाणिः स्यात्करणभूत आदाने ॥ १९ ॥

शब्दादिज्ञानसाधनानि श्रोत्रादिकरणानि, वचनादिक्रियासाधनानि वागादीनि कर्मेन्द्रियाणि ॥ १९ ॥

गमन-विसर्गानन्द-

त्रितये पादादिकं करणम् ।

गन्धवती भूमिः स्या-

दापः सांसिद्धिकद्रवास्तेजः ॥ २० ॥

श्रीमद्राजानकानन्दविरचितविवरणोपेतः

१३

उष्णस्पर्शमरूप-

स्पर्शो वायुरम्बरं सशब्दम् ।

षट्त्रिंशत्तत्त्वमयं

वन्दे कौलं कुलातिगं शंभुम् ॥२१॥

आदिना पायूपस्थौ गृह्येते । गन्धवत्त्वं भूमेर्लक्षणम्, सा-
सिद्धिकद्रवत्वमलक्षणम्, उष्णस्पर्शेन तेजो लक्ष्यते, अ-
रूपस्पर्शो वायुलक्षणम्, शब्द आकाशस्य इति प्रत्येकं सु-
ख्यगुणनिर्देशः । तत्त्वानामुत्तरोत्तरं व्याप्य-व्यापकभावेन
भूमिव्याप्या जलादिशिवान्तं व्यापकानि पञ्चत्रिंशत्, एवं
भूतसृष्टौ भूमौ व्योमादिगुणा व्यापकत्वेन अनुगताः सन्ति ।
परमशिवतत्त्वस्य सर्वत्र अनुगतत्वात् विश्वमयतदुत्तीर्णयाम-
लकौलस्वरूपमेव भक्तानां समावेशार्हम्, इति वन्दनोपसं-
हारोक्त्या उपक्षिप्तम् इति शिवम् ॥

इति षट्त्रिंशत्तत्त्वसंबोधः श्रीमद्राजानकानन्दाचार्य-

विरचितविवरणोपेतः समाप्तः ॥

सद्विद्यानां संश्रये ग्रन्थविद्वद्-
 व्यूहे हासं कालवृत्त्योपयाते ।
 तत्तत्सद्धर्मोद्दिधीर्षैकतान-
 सत्प्रेक्षौजःशालिना कर्मवृत्त्यै ॥ १ ॥

श्रीमत्कश्मीराधिराजेन मुख्यै-
 र्धर्मोद्युक्तैर्मन्त्रिभिः स्वैर्विवेच्य ।
 प्रत्यष्टापि ज्ञानविज्ञानगर्भ-
 ग्रन्थोद्धृत्यै मुख्यकार्यालयो यः ॥ २ ॥

तत्राजीवं निर्विशद्विर्मुकुन्द-
 रामाध्यक्षत्वाश्रितैः सद्भिरेपः ।
 पूर्त्या शुद्ध्या व्याख्यया संस्कृतः स्तात्
 पूर्णो ग्रन्थः श्रेयसे सज्जनानाम् ॥ ३ ॥
 तिलकम् ॥

श्रीशिवार्पणं भूयात् ॥